

Izsák Márton

Életrajz

A régiek azt mondanák Izsák Mártonról, a 90 éves marosvásárhelyi zsidó szobrászművészről, hogy egy stramm ember: magas és a megjelenése tiszteletet követel. Igazi úriember, udvarias, barátságos, bár kissé visszafogott. Annyira szerény, hogy a helyi zsidó hitközségnél szervezett szédervacsorákon soha nem akar fő helyre ülni, és mégis mindig valahogy olyan helyre ültetik. Napjainkban egyedül él tágas házában, ami egy kis dombon áll. A ház előtt buja zöldövezet, a ház mögött nagy gyümölcsös van, ahova ő maga ültette valamikor a gyümölcsfákat. A házban a szobák szép tágasak és világosak, tele vannak könyvekkel. 4-5 utcával arrébb van a művész műterme. [Izsák Márton 2004 januárjában elhunyt.]

Az apai nagyapát Izsák Józsefnek hívták, csak azután ismertem meg, miután lejött hozzánk lakni Marosvásárhelyre. Akkor a felesége már nem élt. A nagyapám 1858-ban született, egy csendes öregember volt Gyergyógalócásról [Csík vm.-i kisközség]. Gyergyógalócáson együtt laktak Berta lányával. Egyszer csak láttam, hogy megáll egy kétlovas szekér a házunk előtt. Ősz volt nagyapám, fehér szakállal – pájesze, azt hiszem, hogy nem volt –, rendes öltözetben [lásd: haszid öltözék], úgy, mint a többi emberek. Dacára annak, hogy a saját háza volt, ahol a lányával, Bertával lakott Gyergyógalócáson, nálunk maradt, mert a nagyleánya nem viselkedett rendesen vele. Apám, aki egy nagyon karakteres ember volt, soha többet be nem tette a lábát a lánytestvéréhez a történetek után. Elment minden évben imádkozni az anyja sírjához, de a saját testvérével még szóba sem állt. Ha valaki rosszul viselkedett, mindig azt mondta: „Olyan vagy, mint Berta.” Nem tudom, hogy nagyapám mit mesélt neki a konfliktusokról. Berta Gyergyógalócáson maradt, én nem is láttam őt soha. Egy ottani iparoshoz, valami zsidó szabóhoz ment férjhez, a férjét már ismertem. Egy roppant egyszerű, primitív proli volt.

Nagyon vallásos volt a nagyapám. Bár nem állt hozzám közel a vallás már gyerekkoromban sem, ő tanított minket a bátyámmal olvasni, írni héberül. Emlékszem, egy szép teraszunk volt az udvaron, és ott üldögélve a bátyámmal az öreg mondta, hogy olvassátok el ezt az imakönyvből, s ez ezt jelenti, s addig mesélt, ameddig elaludt. Mi alig vártuk, hogy elaludjon, mert akkor rohantunk futballozni. Mindig imádkozott, otthon is. Mormolt az öreg, de mi nem is néztük, mert nem érdekelt az imádkozás. Már diák voltam Pesten, amikor a nagyapám meghalt, 75 éves volt. Egy hazalátogatásom alkalmával, búcsúzaskor első alkalommal érzékenyedett el – nem volt egy érzékeny [érzelgős] ember. Máskor csak megölelt, megcsókolt, de most meg is szorított és könnyezett. Megdöbentem. Az öreg mintha érezte volna, hogy többet nem találkozunk. És mondta is, hogy „Vajon látni foglak még, fiam?”. [Nem sokra rá, 1933-ban meghalt Izsák Márton apai nagyapja.]

Anyám családja, a Friedman család, Peteléről származott, az egy szép szász falu nem messze Marosvásárhelytől [Petele, szász nevén: Birk Maros-Torda vm.-i nagyközség volt, 1910-ben 2000 főnyi lakossal. – A szerk.], csak olyan elzárva éltek. Ott volt vagy két-három magyar család s ugyanennyi román család. De volt vagy három-négy zsidó család is, magyar zsidók voltak: egy Weis nevű s még volt egy szabó, egy suszter s két-három kereskedő [többek között Izsák Márton

anyai rokonsága]. A szászokkal szinte nem is volt semmi kapcsolatuk.

Jiddisül beszélt az anyai nagyapám is és az apai is. A szüleim is jól beszéltek jiddisül mind a ketten. Mi, gyerekek nem tanultunk meg. Egy részét megértettük, csak nem beszéltem. Tudtam egy kicsit németül is, kicsit jiddisül is, de mind elfelejtettem.

Az anyai nagyapám, Friedman az 1850-es években született, egy relatíve művelt ember volt. Én legalábbis úgy láttam, de lehetséges, hogy tévedek, mert én hat-hét éves voltam akkor. Nem emlékszem, hogy hogy szólítottuk, mert mi csak nyaralni mentünk néha hozzá. De nagyon korán meghalt az öreg. A nagymamámra nem is emlékszem, csak azt tudom, hogy nagyon kedves emberek voltak.

Édesanyámnak volt három lánytestvére és három fiútestvére. Az Elvin nagynéni férjének kocsmája volt Petelén, a szülőktől örökölte a kocsmát. Volt ott egy üzlethelyiségük is meg pár hold földjük. Sokszor mentem oda nyaralni nagybátyámékhoz. Nagybátyám reggel korán fölkel, amikor jöttek a szászok és kértek valamit, odaadta, s amikor a parasztok kimentek dolgozni, akkor ő is kiment, s akkor a nagynéném maradt otthon az üzletben. Nem volt más alkalmazott. Volt ott egy kis cselédlány, de általában akkor a polgári családoknál mindenütt volt egy ilyen kis cselédlány, nem csak a zsidóknál. Szombaton nem volt nyitva az üzlet. Kivittek sokszor a mezőre, és a nagybátyám kaszált egy részt, hogy legyen a lovaknak s a tehénnek mit adni. Aztán idekerültek Marosvásárhelyre, és itt laktak. Olyan szörnyű volt, hogy nem jött vissza Auschwitzból senki közülük: a nagybátyám, a felesége, a lányuk, a vejük s az unokájuk. A házat, ahol laktak, amit hozományba kapott tulajdonképpen, egy rokon örökölte, aki aztán az államtól spekulációkon keresztül kapott valami pénzt érte s eladta.

Eszti – akinek a férje pék volt –, amikor odamentünk, ők is Marosvásárhelyen laktak, mint mi, mindig csinált nekünk palacsintát. Eszti néninek a lánya Auschwitzban elpusztult.

Fáni néninek – ott laktak Marosvásárhelyen, egy utcában velünk – a férje villanyszerelő volt, s az egész Rabiner család – hét gyereke volt – mind iparosok voltak. Abból volt nyomdászlány, voltak varrónők (Szerén és Éva), volt két villanyszerelő, egy lakatos és egy újságíró (Helén). Aki újságíró lett, kiment Oroszországba egy pesti magyar újságíróval és eltűntek, nyomuk veszett, azóta nem hallottunk róluk. Mind idősebbek voltak az unokatestvérek, mint én, s elkerültek innen. Fáni néni férje nem volt vallásos, de cionista volt. Amikor kezdtek az iparoslányaik kommunisták lenni, akkor az egész családot kivitte Izraelbe, mert nem akarta, hogy kommunisták legyenek, hanem legyenek cionisták, s építsék a saját országukat.

Két fiútestvér, Mózsi és Jóska iparosok voltak, lakatosok. Egész jól éltek, jó családi körülmények között. A leszármazottaikat nem ismertem, egyszer találkoztam velük Izraelben, talán Tel-Avivban laktak. Vili, a harmadik fiú az első világháborúban megsebesült. Marosvásárhelyen élt, de állandóan ágyban feküdt súlyos betegsége miatt. Az anyai ágról nem voltak túlzottan vallásosak, nem voltak pájeszes zsidók. A kóser háztartás megvolt, az ünnepeket is megtartották.

Abban az időben divatban volt a házasságközvetítés, s valószínű csak így találkozhattak a szüleim. Biztosan rabbi adta össze őket. Nagyon jól éltek együtt, én soha nem hallottam édesanyámat s édesapámat veszekedni.

Apám, Izsák Jakab az 1880-as években született Gyergyógalócán, először tisztviselő volt, de az nem ment, alig keresett valamit. Apámnak volt háza, egy szerény lakás volt, ott Gyergyógalócán, és ott éltek a házasságuk elején. [Röviddel azután, hogy összeházasodtak Izsák Márton édesanyjával, Friedman Vilmával, besorozták katonának.] Ő a 82-es székely ezredben szolgált Marosvásárhelyen mint rendes katona [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában]. Abban az időben, az első világháború előtt, négy évet kellett szolgálni. A századnak egy részét áthelyezték Bécsbe, és ő is köztük volt. Bécsben volt vagy két évig mint rendes katona. Aztán négy évig harcolt az első világháborúban. Végig kinn volt a fronton, mindenfele volt. A fél Európát végigjárta a háborúban. Olaszországban is harcolt, a szerbek ellen is harcolt. A szerbektől mindig féltek, mert lelőtték a magyar katonákat az utcán. Apám jól beszélt németül is. Az az egy momentum maradt meg az emlékezetemben, amikor az első világháborúból hazajött szép egyenruhában, karddal. Nyolc évig volt katona, tiszthelyettesként szerelt le. Nagy magyar volt, megvolt majdnem a legnagyobb magyar kitüntetés: a Nagy Ezüst, Kis Arany, csak a Nagy Arany nem volt meg. Amúgy is jóképű ember volt, de elegáns kardos tiszthelyettes [lásd: kardviselés joga] lett, és én felnéztem rá, hogy milyen elegáns. Úgy imponált nekem. Én mindig élvezettel hallgattam apámat, mikor néhány ismerősével a háborúról társalgott. Mindig úgy mesélte az élményeket a szomszédoknak, mint valami kellemes utazást. Úgy beszéltek az eseményekről, mintha nem is lett volna háború.

Az első világháború alatt, amikor leégett a házunk Gyergyógalócán, anyám elment a gyerekekkel, velem és a testvéreimmel Petelére, a szüleihez. Édesanyám rövid ideig maradt ott, mert aztán bejött Marosvásárhelyre, mert tudta, hogy kap kedvezményt, miután apámnak magas katonai kitüntetés volt. Egy trafikot nyitott, miután megkapta az engedélyt [lásd: trafikjog]. Ez egy nagyon jó üzlet volt. Mi sem éltünk sokáig Petelén. Egy darabig jártam ott a Kindergartenbe, az óvodába, de rövid ideig, mert nem tanultam meg jól németül.

Abból a kis trafikból anyám csinált egy üzlethelyiséget, mire apám hazajött a világháborúból, már egy fűszerüzlete volt. Kivette azt az üzlethelyiséget, ahol később a család lakott – eleinte egy szobával és konyhával – a Wesselényi utcában (most Predeal utca), és amikor apám hazajött, anyám azt mondta, hogy maradjon itt, és áruljon az üzletben. Még volt két szoba, ahol a régi tulajdonos lakott, később aztán megvettük tőle azt a két szobát is. Biztos, hogy anyám jól keresett. Az egyik szobában volt az üzlethelyiség, a fűszerüzlet, mellette volt egy konyha, azután volt az apámék hálószobája, azután ahol a húgom lakott, majd az úgynevezett ebédlő, amit soha nem használtunk mi ebédlőnek, mert a konyhában ettünk mindig. És azután volt még egy kis szoba, ahol mi, fiúgyermekek laktunk hárman és a nagyapám. Mi voltunk az utolsó szobában. Elég kicsi ház volt, de szép udvarral. Egy kis kert is volt.

A fűszerüzlet egy tágas helyiség volt. Mindenféle volt benne: tízféle pálinkától borig, különböző lisztek, cukor kimérve, kenyér, szalonna, kolbász. Ezek közül egy sem volt kóser; ami az üzletben volt, az mind tréfli volt. Az édesapám csak eladta. Apám mindig felkelt szegény már reggel 5 órakor, mert egy mellékutca volt, ahol laktunk, és az utcából már 6 órakor elmentek dolgozni az emberek, hogy 6-ra vagy fél 7-re ott legyenek a munkahelyükön. Akkorra az üzletet már ki kellett nyitni, hogy eladjon egy kis szalonnát, egy pohár pálinkát vagy egy fél kiló kenyeret. Este 7 órakor be kellett zárni az üzletet, de volt egy oldalajtó, ahol még 9-ig kiszolgálták, ha jött valaki később a munkából [Az üzleti zárórát először az 1913. évi XXXVI. törvénycikk rendelkezései szabályozták, ezek értelmében a kötelező záróra általában este 8 órától reggel 6 óráig tartott, s ez a rendelkezés

természetesen a családtagok által működtetett üzletekre is vonatkozott. A törvényhatóságok és rendezett tanácsú városok természetesen a törvény korlátai között eltérően is szabályozhatták az üzleti zárórát. A szabályok megszegése kihágásnak minősült. – A szerk.]. Nekünk jó dolgunk volt, mert csak jártunk iskolába, de apám rengeteget dolgozott, anyám szintén.

Egy roppant puritán életet éltünk, egyedül anyám születésnapját ünnepeltük meg. Senkinek a születésnapját nem tudtuk; azt sem tudtam, hogy apám mikor született. Anyám születésnapját azt megünnepelte apám mindig. Egy cigánybandát is odatett, hogy hegedüljenek.

Anyám nyolc embernek főzött: négy gyermeknek, magának és a férjének, nagyapámnak és még volt egy kicsi szolgáló, aki keresztény volt. Abban az időben a falukban az úgynevezett cselédlányok nagy része azért ment ki a városokba, hogy tanuljanak [azáltal, hogy családoknál besegítenek a háztartásba]. De általában nagyon kevés fizetést kaptak. Konfliktusunk nem volt velük, mindig nagyon rendes lányok voltak. Otthon kóser koszt volt, mindig anyám főzött. Nem is engedte oda főzni, csak éppen előkészítette anyámnak a dolgokat. Én nálunk csak vagy két-három cselédlányra emlékszem vissza, két-három évig maradt egy-egy lány. A boltban apám árult napközben, és délután édesanyám is ment segíteni, este pedig mi, a gyerekek segítettünk kimérni. Ezek mind valamelyik polcon ki voltak mérve, mi csak egy tasakba tettük bele, és odaadtuk a vásárlóknak.

Minden reggel jött a pék, Izrael. Két nagy pékműhely volt Marosvásárhelyen: Ince és Izrael. Izraelét a család csinálta, az egyik lányuk árult benne. Az egyik fiú járt az autóval, vitte az üzletekbe a portékát, a másik pedig otthon ült a műhelyben, és sütötték a kenyeret s a többi holmit, a péksüteményeket, s a mama otthon volt. Nagyon rendes emberek voltak ezek az Izraelék. Ince is egy jól megszervezett pék volt. Ő nem volt zsidó. Az utcánkban három üzlet, három vegyesbolt volt száz méterre egymástól. Soha nem volt semmiféle konfliktus a három üzlet közt. Mind a három zsidó volt, először keresztény volt az egyik üzlet, de megbuktak Pethőék. Csak az volt kiírva a boltokra, hogy „Fűszerüzlet”. Mindegyik üzlethez csak a közvetlen szomszédok jöttek vásárolni, nem jöttek az utca másik végéből. Nem lehetett ott vagyont csinálni. Szegény édesapám, amikor nem akartak tanulni a testvéreim az iskolában, azt mondta, hogy „Nehogy a fejemre hányjátok majd később, hogy Marcit – engem – taníttattam, és ti nem tanulhattatok, mert ti nem akartok iskolába menni”. Egyik testvérem sem akart tanulni.

Egy általános vallásosság jellemezte a szülőket: hittek Istenben, az apám minden héten elment a templomba. Az asszonyok csak a nagyünnepeken mentek el. Nem tartoztunk a nagyon vallásosak közé. A szombatokat megtartottuk. A húgom ünnepek előtti este gyertyát gyújtott [lásd: gyertyagyújtás], minden péntek este és más ünnepek előtt. Ezt a kevésbé vallásosak is csinálták. Péntek este [lásd: szombat] ünnepi vacsora volt, egy imát el kellett mondani. Szombaton nem dolgoztunk [lásd: szombati munkavégzés tilalma], néha elmentünk apámmal négyen a templomba, ott is imádkoztunk egy kicsit, de nem értettem a szövegét. A templomban szombaton az imádkozás reggel 9-kor kezdődött, és tartott 12-ig vagy 1-ig. Nagyünnepeken volt, amikor egész nap ott kellett ülni a templomban. Amikor böjt volt, olyankor nem ettünk kenyeret, csak pászkat. Mindezt nagyapámtól függetlenül, a szülők hatására tettük. Nagyapám nem szólt bele soha semmibe. Apám is imádkozott (héberül) minden nap, csak nem úgy, mint nagyapám, aki ment minden nap a templomba. Egészen 13 éves koromig, amikor a nagykorúsági bár micvát csináltuk – úgy emlékszem, hogy az egyik tanító készített föl a bár micvára –, addig én is kellett imádkozzak.

Feltettük a kipákat a fejre, fölcsavartuk az imaszíjat, elmondtuk az imát, amit el kellett mondani, s ezzel rohantunk labdázni. Ezt 13 éves koromig csináltam, de azután már többet nem imádkoztam. Az ünnepeket minden esetben megtartották a szülők. Sátrat készítettek az udvaron [Szukotkor]. A felnőttek csinálták meg mindig, úgyhogy mi éppen csak hogy bementünk néha oda egy kicsit, de különösebb jelentősége nem volt.

Abban az időben vallásos élet volt; a zsidó, úgynevezett neológ templom mindig tömve volt emberrel. A másikat, az ortodox templomot nem ismertem. Az egy kisebb templom volt, ahol a nagyon vallásos zsidók voltak. Nagypám is oda járt, de én nem voltam soha ott, csak kívülről láttam. Az ortodox templomot lebontották, és építettek egy új templomot, de közbejött a második világháború, s akkor már nem volt ortodox zsidó. Akkor kiadták az épületet műhelyeknek. Most egy üzem van azon a helyen. Akkor sok ortodox zsidó volt, a városnak a tizenkét százaléka zsidó volt, például a magyar pártban is nagyon sok zsidó volt, még a vezetőségben is. Nagy magyarok voltak a zsidók. Apám is nagy magyar volt. Érdekes, a román rokonaim, akik Ploieștiben laktak – az egyik nagynéném férje román zsidó –, azok pont olyan nagy románok voltak.

Gyerekkoromban zsidó elemi iskolába jártam, és ott magyarul tanultunk. A hittanórán tanultunk héberül olvasni és írni. A mi neológ rabbink, Dr. Lóvi Ferenc egy egyetemmet végzett ember volt [Lóvi Ferenc, szül. 1869, marosvásárhelyi főrabbi]. A fia orvos volt, a lánya szintén, mind a kettő meghalt Auschwitzban. Abba az elemi iskolába csak zsidók jártak. Volt vagy három tanár, aki keresztény volt, de a többiek zsidók voltak. Jártam egy évig héderbe is, ott ugyanúgy tanultunk, mint általában az elemi iskolában tanulnak a gyerekek. Azután már nem volt semmiféle vallási nevelés, csak az, amit otthon apámtól láttam: az imádkozás.

A testvéreimmel az egymáshoz való viszonyunk mindig jó volt, szerettük egymást. Soha nem volt közöttünk veszekedés. Nálunk a családban nem volt divat az, hogy megverik a gyermeket, legfennebb anyám még megszidott, apámnak nem volt szegénynek ideje velünk foglalkozni. Szabadidőnkben együtt játsztunk vagy futballoztunk. Együtt mentünk később tánciskolába, a katolikus legényegyletbe, mert ott nem kellett fizetni. [A nagyobb erdélyi városokban a magyar fiatalok felekezetek szerint ifjúsági egyesületeket, egyleteket szerveztek, melyek az irodalmi-kulturális tevékenység mellett sporttevékenységekbe is bevonták tagjaikat. – A szerk.]

Dezső [1912–1987] kereskedő lett. Először elment asztalosnak egy nagybátyámhoz, mert nem akart tanulni. Azt egy évig csinálta, s azután a textilszakmát választotta. Akkor nem úgy volt, hogy boldog-boldogtalan kereskedő lesz. Három évig kellett inasnak lennie, hogy megtanulja a szakmát, és mindent tudjon [lásd: ipariskolák]. Textiles volt élete végéig. A felesége, Piroska zsidó volt. Mint a többi polgári családnál, ugyanúgy éltek, mint mi. Dezső kikerült Oroszországba munkaszolgálatosként, a felesége ezalatt Auschwitzban volt, de szerencséje volt, és visszatért. Egy gyerekük volt, Péter. Ő a második világháború után született, most Izraelben él, mentőorvos. Még volt egy kislányuk, Gabi, aki nagyon szép volt. Most Kanadában él, mérnök. A férje egy román zsidó, szintén mérnök, az már egy vallásosabb típus. Minden nap megy a templomba és imádkozik.

Rozália [1914–2000], a húgom, egy egyszerű polgár volt. A férje, Hirsch Adolf ékszerész volt. Nagyon jó szakember volt, nagyon szép ékszereket csinált. Egy időben volt egy kis műhelyük, s a húgom eladta [árulta] az ékszereket. Ez volt egy pár évig. Miután édesapám meghalt, az üzlet rájuk maradt, évekig csinálták. A bolt egyik részében pálinkaféléket vagy bort árultak, a másik felében a fűszerek voltak, liszt vagy háromfajta. Nem voltak zsidó klienseik, az utcában nagyon kevés zsidó

volt már, általában szegények, alkalmazottak, nem önálló iparosok. Ők végig Marosvásárhelyen éltek. Az Adolf édesapja alkalmazott pék volt valahol, szegény emberek voltak. Adolf a deportálás alatt munkaszolgálatos volt, itt az országban, hosszú ideig. A húgom Auschwitzban volt, de hazajött. Azután visszaköltöztek az apám házába, ahol az üzlethelyiség is volt. Azt elvették a háború alatt, de szerencsére egy nagyon rendes ember volt ott, aki tovább csinálta az üzletet. A húgomék hagyták, hogy csinálja tovább. Úgy laktak ott, hogy ennek maradt az üzlet s egy konyha, a húgoméknak volt két szoba s egy konyha. Aztán elköltöztek, több lakásuk volt különböző helyeken, de az egyszerű polgáremberek életével éltek. A kommunizmus ideje alatt nem volt üzletük, mert akkor már ki is volt adva [államosították – lásd: államosítás Romániában]. Hosszú ideig dolgozott egy üzletben, ahol most Szentiványi [Mercur-Yvany Company] van a főtéren, mint kasszásnő.

Béla [1919–] először magyar katona volt. Abban az időben [a két világháború között, amikor Erdély román fennhatóság alá került] még besorozták a zsidókat. Mikor a magyarok bejöttek [1940-ben], még zsidó tisztak is voltak. De aztán elég volt, ha mondtak valamit rólad, és benyomtak munkaszolgálatra. Benyomták munkaszolgálatra az öcsémet is. Egy rohadt századparancsnoka volt. Azt ismételték, hogy „ameddig egy zsidó is életben van, addig nem mentek haza” – mármint a katonák, a keretlegénység, aki felvigyázott. Összesen a századból két ember maradt meg, az öcsém és még valaki, s kikerültek orosz fogságba. Béla kint volt Szibériában két évig. Aztán hazaengedték, mert beteg volt. A társáról nem is tudta, hogy zsidó származású, azzal együtt jött haza. Aztán a Securitaténál dolgozott egy ideig mint kapitány. Úgy került oda, hogy mondtam neki: „Menj oda, mert meg kell bosszulni azt a sok aljas nyilast, fasisztát, össze kell szedni őket!” Én még akkor biztattam, nem tudtam, hogy mi lesz. Amikor odakerült, nagy része a szekuritátésoknak magyar volt, a parancsnok is. Ez körülbelül 1947-ben volt. Azután, mikor megalakult a zsidó állam, akkor 1948-ban a Szovjetunió nyomására kitették a zsidókat és a magyarokat is, nehogy kémkedjenek az amerikaiaknak s Izraelnek. Csak néhány magyar maradt benn, a zsidókat mind kitették. Az öcsém azután a szakszervezethez került, ott volt tisztviselőféle. Azután a bátyámnál, Dezsőnél dolgozott. Volt egy textilüzlet a Gordon-közben, ami nem volt a bátyámé, de teljesen ő rendelkezett felette, és ott dolgozott mint textiles, mert ő is megtanulta a textilmesterséget. A felesége, Kis Csöpi, zsidó volt. Valahonnan Gyergyóból kerültek ide, az édesapja útépítő mérnök volt. Volt egy fiútestvére is, az is és az apja is és a Béla kislánya is Auschwitzban pusztult el. Csöpi az édesanyjával megmenekült, hazajött. Utána még született egy gyerekük, Robi, aki most Kanadában, Torontóban van, mérnök. A felesége Magdi.

Én itt kezdtem el Marosvásárhelyen faragni, egy gyerek barátommal faragtam. Ahogy a gyerekek általában dicsekszenek, mutatta nekem: „Látod, te ezt meg tudod csinálni?” Gipszből volt kifaragva egy fej. S mondom, „hát persze hogy meg tudom”, pedig én nem is tudtam, hogy hogy kell a gipszet kiönteni. Ki is faragtam egy fejet egyből, utána amikor már nagyobb voltam, megmintáztam nagyapámnak is a fejét. Abban az időben a férfiaknak divat volt a sétatálcá, s emlékszem, édesapámnak faragtam egy botot. A bot végére, ahol behajlott, faragtam egy fejet. Ez énnekem inkább játék volt, de ugyanúgy megcsináltam a sétatálcán az asztalos munkát, a gyalulást, csiszolást.

Ugyancsak egy barátom elhívott, hogy keresnek fiatalokat. Hívtak egy pesti művészt, Rózsa Gézát a Székely és Réti bútorgyárba, és mint mestert alkalmazták egy bizonyos időre, hogy tanítson meg néhány gyereket bútorfaragásra. Ő Pesten élt, csak itt volt Marosvásárhelyen vagy két évig,

tanított néhány gyereket, közöttük engem is. Akkor nagy divat volt az ornamentális díszítés, különböző stílusú bútorokat csináltak, s meg kellett tanítani néhány embert, hogy ezeket faragja. Voltak ugyan itt fafaragók, de ez olyan speciális mesterség volt, amihez tehetség kell. Ő [a művész] visszament aztán Budapestre, és két év után eljött apámhoz, azt mondja: „A gyereket tovább kéne taníttatni.” Az Ipari Középiskolába jártam három évet Marosvásárhelyen, ott is tanultam faragni. A művész hívására felkerültem Pestre, s felvételiztem az Iparművészeti Iskolára [Az Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskolát Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter szervezte meg Budapesten 1880-ban; az 1920-as évek végén a képzés egy hároméves alsófokú (középiskolai) és egy hároméves felsőfokú (főiskolai) kurzusra oszlott, ez utóbbi elvégzése után pedig szakoklevelet nyertek a hallgatók. – A szerk.]. Föl is vettek egyből. Abban az időben úgy volt, hogy a zenészek, képzőművészek fölverték a főiskolára a tehetséges gyerekeket akkor is, hogyha sikerült a felvételi, de nem volt még meg az érettségi, amit azután csak meg kellett csinálni. A középiskolát Budapesten fejeztem be, és ott tanultam tovább. Voltak még néhányan, akiknek még meg kellett csinálniuk az érettségit.

Nagyon jó tanárim s kollégáim voltak, én nagyon szerettem ott, Pesten. Az egyik tanárom, Simay Imre, egy nagyon jó művész volt. [Simay Imre (1874–1955): szobrász, festő, grafikus. Bécsben, majd Münchenben H. Zügelnél tanult. Jellegzetes, állatalakokat megörökítő alkotásai közül a „Családi örömök” több hazai és külföldi díjat nyert. A formák tömörítése, a részletek elhagyása a kubizmushoz közelíti munkáit. Jelentős volt pedagógiai tevékenysége. 1930 után csak festéssel foglalkozott. Az Iparművészeti Iskolán szobrászatot és alakrajzot tanított. Több műve a Magyar Nemzeti Galériában van. – A szerk.] Párizsban, amikor világkiállítás volt, szobrászaton ő kapta meg az első díjat [Párizsban számos világkiállítás volt, talán az 1925-ös vagy az 1937-es kiállításra gondol. – A szerk.]. Simay visszahúzó ember volt. Amikor én odakerültem, ő már nem is igen dolgozott mint szobrász, akkor inkább festett, s még ki sem állította a munkáit. Ilyen típus volt ő. Mátrai Lajos, egy másik tanárom, az első évben tanított. Az első év az egy szelektáló év volt. Fölvételi után is, első év végén még ki is tették, akik nem feleltek meg. Nagyon szigorú tanárim voltak. A szakon volt még egy magyarországi zsidó fiú, egy Deutsch nevű. Ő tulajdonképpen egy gazdag birtokos családból származott, mivel az egyik a Deutschok közül báró lett. [Valószínűleg a Hatvany-Deutsch család leszármazottjáról beszél. Hatvany-Deutsch Sándor (1852–1913) vagyonát a képzőművészetek pártolására, képek vásárlására fordította. Utódainak a zsidótörvények miatt át kellett adniuk a képeket „nemzeti megőrzésre”, és a festmények a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Bank pincéibe, ill. trezorjaiba kerültek.] Sok kedves kollégám volt, sajnos már nem él egy sem.

A pesti életről nem tudok sokat mesélni. Amikor fölmentem, csak Rózsa Gézáat ismertem. Csak épp az elinduláskor voltam nála, azután néha a műtermében dolgoztam, amikor volt valami munka. Igyekeztem valamit mindig csinálni, hogy keressek valami kis pénzt, mert tudtam, hogy apám nagyon nehezen küldi, úgy értem, hogy nincs miből. Szabadidőben is mindig dolgoztam, de ezt én szeretetből csináltam. Hogyha már nem volt szak- vagy elméleti órám, akkor is bementem a műterembe – Simay megengedte –, és délután is dolgoztam. Mindig egy-egy portrét csináltam, nagyon szerettem portrét mintázni, rengeteg lányportrét csináltam kollégákról meg másokról. A tanárom, Simay olyan rendes volt, hogy benézett néha délutánonként a műterembe, és korigált. Volt egy idő, amikor sok pasztellt festettem, csináltam portrékat, de aztán abbahagytam. Ezekért a portrékért mindig kaptam néhány pengőt, s az nekem nagyon jól fogott, mert egy pengőért, 80 fillérért jól megebédeltem. Voltak jó kis kifőzdék, mikor jót akartam enni, akkor oda mentem. Én

szobrászatot végeztem, a festést csak úgy mellékesen csináltam. Diákként vettem részt az első kiállításon Budapesten. Egy állat támasztó lányfejet mintáztam meg. Nem is én küldtem be a munkát, mert én nem mertem beküldeni, hanem egy pesti leányka. Én hazajöttem Marosvásárhelyre, s mikor visszamentem, azt mondta: „Tudod, hogy kiállították a szobrot a Múcsarnokban?” Az első igazi munkám, amit még diákkoromban csináltam Pesten, a diplomamunkám volt, amit kiállítottak az ottani Testnevelési Főiskola parkjában. A pihenő atlétát ábrázolja, életnagyságú figura.

Aztán találtam barátot, aki kollégám volt, Szimán Imre volt a neve. Szerencsém volt ezzel a barátommal, ő pesti fiú volt – az édesapja a minisztériumban dolgozott –, és ő mutatta meg nekem Pestet. (Egyedül féltem menni az utcákon, féltem, hogy eltévedek.) Náluk laktam vagy két-három évig, amíg kaptam szobát. Pesten nem volt nekem semmi kapcsolat a zsidósággal. A barátaim nagy része mind keresztény volt. Társadalmi életem csak akkor volt, amikor voltak a nagy nőegyleti bálók. Én itt, Marosvásárhelyen megtanultam jól táncolni, mert a katolikus legényegyletnek volt egy tánciskolája, ahova majdnem minden héten mentünk. Amikor fölmentem Pestre, akkor már tudtam jól táncolni. Ott úgy volt abban az időben, hogy a katolikus, református vagy zsidó nőegyletek külön-külön rendeztek nagy nőegyleti bálót a Vigadóban, s akkor mindig meghívtak néhány fiatalembert, aki tudott táncolni. Véletlenül kerültem be oda, tudniillik az egyik barátom, aki joghallgató volt, kapcsolatban volt ezekkel, és ő protezsált be. Azt mondták, hogy „na, vagy tíz fiút hozzá”, s ők fizették a szmokingot, mert abban kellett menni. Volt egy szabó, s tőle kaptunk, mivel volt több ilyen ruhája. Elegánsan kiöltöztünk, még vacsorát is kaptunk és táncoltunk. Sok előkelőt ismertem meg ott. Évenként, amikor az őszi báli szezon volt, akkor mindig egynéhány bálon ott voltunk, s néhány emberrel megismerkedtem.

1923-ban vagy 1924-ben már Pesten elkezdett a fasizmus szele fújdogálni. Már előfordult a különböző egyetemeken, főképpen a mérnökin, hogy megverték a zsidó diákokat. Ott volt egy barátom, s mesélte, hogy többet nem megy, otthagyja az egyetemet. Nálunk, az Iparművészeti Iskolán nem volt soha ilyesmi. De ez a tanárokon múlt. Vagy pedig: a katolikus gimnáziumba zsidót nem vettek fel, de a reformátusba igen. Nagyon rossz gazdasági helyzet volt akkor Magyarországon, de én hál'istennek, nem éreztem. Sok volt az erdélyi menekült abban az időben. Az első világháború után a magyaroktól elvették Erdélyt, és Romániához csatolták [lásd: trianoni békeszerződés]. Erdélyben román világ lett, s akkor föl kellett esküdni a román államnak, valamilyen hűségeskü volt. Egy csomó embert beugrattak ezzel. Aki nem esküdött föl, azokat leváltották a hivatalos állásukból, például ha a városházán volt tisztviselő. S akkor nagyon sokan nem esküdtek fel, hanem inkább elmentek. De szegények elég rosszul jártak, mert még akkor is, amikor fölmentem Pestre, marhavagonokban laktak az állomáson [lásd: vagonlakók].

Nem egészen öt évet voltam Pesten, négy év volt a főiskola, de én majdnem egy évig még dolgoztam ott, a tanáromnál. Közben 1934-ben két hónapig román katona voltam. Akkor az volt a divat, hogy aki a saját lovával, felszerelésével vonult be, és a katonaságnak adományozta, az csak két hónapot kellett szolgájon a román hadseregben. (Ezt a lehetőséget, úgy nevezték románul hogy „schimbaj”, csere.) Az egyik barátom ismerte jól a generálist, akit Colomiciucnak hívtak. Megmintáztam a generális portréját, s akkor jó dolgom lett, már nem mert velem senki sem ugrálni. Akkor a kisebbségeket: magyarokat, zsidókat nem képezték ki, nem adtak fegyvert nekik. Az udvart vagy az istállóban kellett takarítani. De azért nem bántak rosszul velünk. Festettem más portrékat is, s abból vettem lovat a román katonaságnak.

Miután elvégeztem a főiskolát, az 1930-as évek végén visszakerültem Marosvásárhelyre. Hazajöttem, s rendeztem egy kiállítást. Az első önálló kiállításom 1935-ben vagy 1938-ban volt – már nem emlékszem pontosan –, Marosvásárhelyen a bútorosnál. Akkor nem volt kiállítási helyiség Marosvásárhelyen, hanem volt két bútorüzlet, s ott rendezték a kiállításokat. A főtéren volt mind a kettő, a tulajdonos mindkettőnél zsidó bútoros volt, a nevük Mestitz Mihály és Fiai és Fodor. Soha nem használtam ki ezt a helyzetet, hogy a tulajdonos zsidó. A kiállítást nagyon sokan látogatták, és nagy része zsidó volt, aki megrendelt s aki vásárolt. Megvásárolták vagy öt-hat szobromat. A zsidókban volt egy úgynevezett művészet iránti igény, hogy az ő lakásukban legyen valami művészi munka. Sok keresztény barátom volt, például Antalfy Endre, Molterék meg Sényi László, aki császári és királyi kamarás volt, mindig jártak hozzám a műterembe. [Antalfy Endre, 1877–1958, nyelvész, a keleti nyelveket tanulmányozta; műfordító: román, angol, francia, török, kínai költők verseiből fordított; színdarabot, kritikát, úti beszámolókat írt; 1910-től tanár Marosvásárhelyen. – A szerk.] A magyar keresztény értelmiségi emberekkel nagyon jó barátságban voltam.

Mikor a kiállításnak vége volt, volt még egynéhány portré-megrendelésem. Női portrékat mintáztam inkább, azért, mert a női portré szebb, de mintáztam sok férfiportrét is. A megrendelők közül az egyik a marosvásárhelyi bőrgyár tulajdonosa volt, a társa egy német volt. Érdekes volt, hogy ahogy mintáztam a portrét – már unta az öreg a modellülést, biztos volt vagy 50 éves –, bejön egyszer az unokája, egy kicsi fiú. Nézi a portrét, s azt mondja, „Jaj, nagytata, ez te vagy!”. Az öreg rám néz, s azt mondja, „Na, akkor többet nem állok modellt. Ha ő megismerte, akkor biztos jó”. Mindig mintáztam portrét magamról is és a barátaimról, csak úgy, a művészetért. De egy idő után nem volt már mit csinálni Marosvásárhelyen, s szegény édesanyám élt már akkor csak, édesapám az 1940-es években meghalt, s akkor fölmentem Bukarestbe. Ez a munkaszolgálat előtt volt.

Amikor fölkerültem Bukarestbe, Seidler Rozália a későbbi feleségem is följött. Egész fiatalon ismerkedtünk össze. A feleségem családja innen származik Marosvásárhelyről, ő is itt született. Az apja neve Seidler Izsó (Izsák). A feleségemnek volt egy bátyja [tk. öccse, 1921-ben született], József, jó barátom volt. Állandóan utazott mint kereskedelmi ügynök. Gyáraknak, parfümériáknak dolgozott, ezt szerette csinálni, és jól ment neki. Megnősült, zsidó nőt vett el, s kimentek Izraelbe, közvetlenül a háború után. Sem a feleségem, sem Jóska fiatal korukban nem voltak tagjai semmiféle zsidó egyletnek. A szüleiknek textilüzletük volt a főtéren, a katolikus templom mellett a sarokházban. Akkor volt ott egy kis utca befele. Az apja árult, és volt még egy unokatestvérük, aki fel volt véve mint segéd. Délután a mama is árult. De sem a sógorom, sem a feleségem nem árultak az üzletben, egyikből sem akart kereskedő lenni ott. Ők is körülbelül olyan moderált vallási életet éltek, mint mi. A bolt egy akkora üzlet volt, mint ez a szoba. A feleségem apjának a testvérei, azt hiszem, négyen voltak, mind kimentek az első világháború után Magyarországra s onnan Amerikába. Csak az egyik telepedett le Magyarországon. Volt egy nagynéni s két nagybácsi, akik kinn, Amerikában nagyon meggazdagodtak. Az egyik ékszerész volt, a New York-i ékszerkompanya elnöke lett. Összesen volt hét elemije, mégis ő csinált nagy vagyont. A harmadik nagybácsi egy építész volt, a legnagyobb végzettséggel ő volt a legszegényebb, éppen hogy megélt. A feleségem apja maradt egyedül itt, Erdélyben. Abban az időben, a két világháború között, általában nagyon sokan vándoroltak ki, még a parasztok is, s aztán visszajöttek, amikor egy kicsit megszédtek magukat pénzzel.

Egy utcában laktunk Rozáliával. Amikor a feleségem az Unirea Líceumba járt, sokszor együtt mentünk haza, de nem volt semmi udvarlás ilyen ifjú korban. Miután leérettségizett, a szülei nem engedték őt egyetemre, mert a zsidó diákokat megverték. (Ez az eset Kolozsváron volt.) S akkor Rozália elment Pestre – ott volt az egyik nagybátyja, és annál lakott –, s egy év alatt megtanulta az orvosi kozmetikát. Akkor ő is Bukarestbe ment, és valami ismerősnél kivett egy bútorozott szobát. A Calea Victorián volt egy nagy, háromemeletes épület, a Galerie Lafayette. Oda, a harmadik emeletre jártak az előkelőségek, a hölgyek, ugyanis volt ott egy fodrászat és egy kozmetikai szalon. Fölvették oda a feleségemet kozmetikusnak. Az egyik főnök, nem tudom, milyen alkalommal megtudta, hogy ő több nyelvet beszél, és meg akarták bízni, hogy legyen az egész emelet vezetője, de ő nem vállalta el. Azután visszatért Rozália Marosvásárhelyre, és itt, a főtéren nyitott Bányai Bubával, egy keresztény barátnőjével kozmetikai szalont, a magyar időben [lásd: magyar idők (1940–1944)]. A Bolyai utca sarkán van az az emeletes ház, textilüzlet van most ott. Vagy két évig működött a szalon, ameddig jött a deportálás.

Amikor felmentem Bukarestbe, csak pár barátom volt: két építész, Jeddi Sándor és Radó Laci, s egy zsidó grafikus, Molnár Jóska, az ország egyik legjobb plakáttervezője, aki innen származott Marosvásárhelyről. Az előbbieket belsőépítészek voltak, ugyancsak a legjobbak az országban. Akkor az volt a divat, és helyes dolog volt, hogyha például valaki berendezte a lakását – csak jómódúak dolgoztattak velük –, akkor a kilincsig mindent a tervező csinált meg, s már akkor föl volt téve a lakásban néhány kép, néhány szobor. Amikor már be volt rendezve a lakása, a megrendelő bejött, s azt mondta, hogy nekem nem kell ez a kép vagy ez a szobor, vagy kért valami egyebet. S ezekkel az építészekkel kerültem kapcsolatba, ők szereztek több munkát nekem. Sok megbízásom volt különböző lakásokban. Mondjuk, terveztek egy villát, azt berendezték, és azt mondták, hogy az egyik falra a nappaliban kell egy ilyen és ilyen dombormű. Függetlenül attól, hogy értett hozzá az illető vagy nem, de rendeltek szobrokat. Radó Lacival volt igazi baráti kapcsolat. Ő félig zsidó volt, a felesége pedig félig magyar, félig német. Minden héten legalább kétszer-háromszor mentem hozzájuk. A kicsi leánykája azután mondta, hogy „mindig úgy vártam Marci bácsit”, mert mindig vittem neki egy darab csokoládét vagy valamit.

Volt valami New York-i világkiállítás [1939–40-ben], és a román pavilonba én nyertem meg a pályázatot. Akkor kaptam Bukarestben, az Adevărul palotában [az „Adevărul” (Igazság) újság székhelyén] ingyen egy műtermet. Ott volt az építésznek és a grafikus barátomnak is egy-egy műterme. Tulajdonképpen ők intézték el nekem, hogy kapjak műtermet. Ott adtak egy szép nagy helyiséget, s ott kezdtem mintázni. Ott voltak irodák és műtermek is, mert mindig kellett nekik a könyvekhez illusztrálás, plakátkészítés. Oda bejárt a Scrisul românescnek hívott társaság, ami könyvkiadással foglalkozott, de rendeztek kiállításokat is. Tătărescu volt a fő részvényes, a bátyja miniszterelnök volt. A New York-i kiállítás egy óriási munka volt, rengeteg pénzt kaptam. Abban az időben 100 000 lej nagy pénz volt, abból egy házat lehetett venni. Ezzel én, már mint fiatal, befutottam. Ez ipari kiállítás volt. Egy nagy rölifet mintáztam meg. Ebben a nagy rölifben kisebb kompozíciók voltak, ezek úgy voltak elhelyezve térképszerűen: például a Romániában lévő mezőgazdaság szimbolizálása, a kultúra szimbolizálása és hasonló dolgok.

Ugyancsak kaptam megbízást a leipzig-i román kiállításra, hogy mintázzam meg a király portréját. Bejön egy nap egy ember Tătărescuval és egy magyar zsidó igazgatóval együtt – azt hiszem, Fischernek hívták (a társaság egyik szekciójának az igazgatója volt) –, és kérdi tőlem, hogy meg tudnám-e mintázni két hét alatt Károly király mellszobrát. Mondom, hogy igen, ha a király áll

nekem kétszer modellt. Azt mondta: „Rendben van, én elintézem.” Elmentek s kértem, hogy ki volt ez, akivel tárgyaltunk. „Hát nem tudod? A királyi marsall.” Eljött vagy 20 fényképpel különböző szögből lefényképezve, és én megmintáztam. Kivitték Leipzigbe, azt is jól megfizették, kaptam a portréra vagy 15 000 lejt. Én 3000 lejből éltem akkor Bukarestben. Néhány ezer darabot, reprodukciót, csináltak belőle a Scrisul românescnek. Először kérdezték, hogy én mennyit kérek. Én hívtam egy mesterembert, aki le tudta másolni műanyagból, és kiszámítottam, hogy egy villát vehetek azért a pénzért.

Bukarestben különösebb társadalmi életem nem volt. Ismertem egynéhány nagyobb művészt, például az egyik zsidó volt, Henri Maxi, a Román Nemzeti Múzeumnak volt az igazgatója. Ritkán találkoztunk, ő egy nagy ember volt akkor, én pedig egy kis taknyos, már korban is és hírnévben is. Valami kiállításon találkoztunk, de nem jártam velük együtt egy társaságba, nagy volt a korkülönbség. (Ő úgy 50 körül lehetett, én vagy 28.)

Én nem is vettem észre jóformán Bukarestben a problémákat. Én csak dolgoztam, nem sokat törődtem mással. Emlékszem, volt egy zsidó kinézetű keresztény barátom, legionárius lett. Mondom: „Hát nem szégyelled magad?” Azelőtt nem volt vele baj, nem voltak szélsőséges megnyilvánulásai. Mondom: „Akkor többet ne is gyere hozzám.” Azt mondja: „Tégy kivételt.” „Dehogyan teszek kivételt.” Másnap bejön, s csupa víz volt. Alacsony, görbe orrú, olyan gettós zsidó típus volt. Kértem, hogy mi történt. „Képzeld el, lefröcsköltek, azt hitték, hogy zsidó vagyok.” Mondom: „Meg is érdemled.” Nevettünk ezen. Antonescu készítette fel a legionáriusokat, megölték három-négy-öt embert, Bukarestben tizenötöt, minden városban ki volt terítve, akiket ő öletett meg.

Az én zsidó származású barátaim közül egyikkel sem történt semmi. Ezek is bent voltak munkaszolgálaton, de Bukarestben, és nem volt rossz dolguk. Radó Lacit, habár kikeresztelkedett zsidó volt, mégis bevitték munkaszolgálatra. Molnár Jóska a Minisztériumban dolgozott. Volt egy Propaganda Minisztérium, egy propagandaosztály, s ott dolgozott mint munkaszolgálatos grafikus és plakáttervező. Azt mondta, hogy nem volt semmi problémája, lakása, mindene megmaradt úgy, ahogy volt. Az volt a munkaszolgálat, hogy nem kapott a munkájáért egy lejt sem. (Hasonló lehetett a helyzete Radó Lacinak is.) Miután meghalt a felesége, lejtött egyszer Molnár Jóska Marosvásárhelyre – az volt az utolsó találkozásunk –, s akkor mesélte, hogy Bukarestben találkozott az első szerelmével, aki Bécsben lakott, és szintén özvegyen élt. Jóska elköltözött aztán Bukarestből Bécsbe, s ott halt meg. Nagyon szimpatikus ember volt. Ezek a zsidók, akikkel én összebarátkoztam, nem voltak vallásosak. Nekem nem volt egy olyan barátom sem, aki vallásos lett volna.

Amikor közbejött a második világháború, akkor hazajöttem Bukarestből Marosvásárhelyre. 1942-ben már bevitték munkaszolgálatba, két évig voltam munkaszolgálatos. Ukrajnában, amikor a magyarok vagy 150 000 embert veszítettek el, akkor az öcsém is fogságba került mint katona, mint hadifogoly, aztán a zsidókat levetkőztették, és munkaszolgálatra vitték. Kivitték Szibériába, ott vágta a fát két évig, akkor hazaengedték. Mi itt, Marosvásárhelyen vonultunk be, aztán elosztottak különböző helyekre: először Nagybányára mentem, onnan Máramarosszigetre, onnan Kassára. Ukrajnában fönt voltunk a Tatár-hágón, a Kopiláns-tetőn, és bementünk egynéhány kis ukrán faluba is. Majdnem két évig, huszonekét hónapot voltunk ott. Nekem nagy szerencsém volt, hogy a századparancsnokom, Kőrösi Antal egy nagyon rendes ember volt. A munkát el kellett

végezni, de soha nem nyúltak senkihez. Mellettünk voltak román és szerb századok is – azok is voltak munkaszolgálatban –, ütötték-verték őket. Az volt akkor a magyar hadseregben, hogy egyik részét az embereknek katonának vitték, másik részét pedig munkaszolgálatra, s mindig a századparancsnokon múlt, hogy hogy viselkedtek az emberekkel. S a kosztal is hasonló volt a helyzet, mert végső fokon a központból kiadták a kosztot, de ellopták a parancsnokok, s én ezt akkor nem tudtam, mert apám mindig úgy beszélt a magyar hadseregről, mint valami nem tudom, miről, túlságosan feldicsérte. De nálunk a században nem volt ez, én soha nem éheztem a munkaszolgálaton.

Sokféle munka volt: erdőirtás, útjavítás, csináltunk hidat. Ott ismertem meg a kazár zsidókat [lásd: kazárok]. Egy század több szakaszból állt. A negyedik szakaszban mind vallásos zsidók voltak, s állandóan imádkoztak tálesszel, de rosszul beszéltek magyarul. Utat építettünk, és sziklákat kellett robbantani, s egyik alkalommal nem robbant fel a bomba. Akkor a századparancsnok azt mondta, „Én megyek, és utánanézek, hogy mi van”. Ment, és már majdnem elérte a helyet, s akkor bumm! Megijedtünk s rohantunk egynéhányan, hogy hozzuk el – egy kicsit megsebesült –, és fölvittük a kócerájába, s egyszer csak hallunk egy mormogást. Azt mondja nekem: „Marci, menjen és nézze meg, hogy mi lehet ez.” Hát ezek a negyedik szakaszosok imádkoznak. Kérdezem, miért imádkoznak délután, most munkaidő van. Azt mondja: „Azért, mert a századparancsnokunk életben maradt, és köszönjük az Istennek, hogy megsegítette, és nem történt komolyabb baja.” Elmegyek, s mondom a századparancsnoknak, hogy miről van szó. Ő könnyezett. Azt mondja: „Hagyd csak, imádkozzanak.”

1944 októberében a szovjet és amerikai csapatok már mindinkább közeledtek. Már látszott, hogy a németek és szövetségeseik elveszítették a háborút, és mi minden nap jöttünk visszafele. Visszavonulás volt. Amikor a tüzérség visszavonult, azután jöttünk mi, az utászok, akik árkokat ástunk. Mindig futni kellett, mert jött az ellenség. Így jöttünk vissza, napokon keresztül. Mindenki ott helyezkedett el a faluban, ahol megálltunk, ahol tudott. S amikor jöttünk vissza, egynéhány ember meglépett, a román századból negyvenen szöktek meg. A századparancsnokom – mert hozzánk csatolták a román századot is – nem jelentette a szökésüket.

Egyszer azt mondja a századparancsnok: „Marci, azt az utasítást kaptam, hogy adjam át magukat, a századot, a németeknek vagy a magyar tábori csendőröknek.” (Ezek a tábori csendőrök voltak a legrohadtabb emberek, ők voltak a legszélsőségesebbek.) Még azt mondja: „Én tudok adni vagy tizenöt embernek magyar egyenruhát és papírt, de többet nem tudok adni, mert nincsen.” Mi civilben voltunk, csak sárga karszalag volt rajtunk és katonasapka. Azelőtt az egyik falusi ember, akit ott ismertem, azt mondta nekem: „Vigyázzanak, mert már az orosz katonák itt vannak az erdőben, nem tudom, hány kilométerre a falutól.” S én mondom a századparancsnokomnak, hogy én nem öltözöm át katonaruhába, mert akkor elkapnak az oroszok, s kikészítenek. Egynéhány barátommal megbeszéltük, hogy nem megyünk tovább, elbújunk. Mondtam a századparancsnoknak, hogy én azt tanácsolnám, hogy bújjunk el. Azt mondja: „Hát hogy képzeld ilyesmit!” De az egyik szabó átalakított neki valami ruhát, és mégiscsak átöltözött civilbe. Volt ott egy elhagyott szép villa. Úgy futottak el, akik ott laktak, hogy még az ágyneműt sem vitték el. Az udvaron találtunk egy nagy krumplivermet, s az be volt fedve deszkával, s a deszkára rá kukoricakoré volt téve. S akkor vagy tízen-tizenöten elbújtunk ebbe a krumpliverembe, s a századparancsnok is velünk volt. A század többi része pedig elment az orosz parancsnokságra hivatalos papírt kérni azért, hogy ne vigyenek el fogságba, mivel munkaszolgálatosok voltunk, nem

pedig katonák. Akik elmentek hivatalos igazolásért, azokat elvitték Oroszországba, s két évig egy bányában dolgoztak.

Mi a krumpliveremben voltunk két napig. Volt olyan közöttünk, aki Máramarosból származott, és az tudott ukránul, illetve oroszul. Az egyik éjszaka halljuk, hogy valaki ott motoszkál fölöttünk. Reggel az, aki tudott ukránul, kibújt, s mondja, hogy „Te, ezek, akik itt vannak, nem németek – mert mi az hittük, hogy a németek vagy a tábori csendőrök –, ezek oroszul beszélnek, oroszok”. S akkor nagyon boldog volt, s tudott velük beszélni. A századparancsnok civilben volt, s ő is tett sárga karszalagot, s így kimentünk a krumpliveremből. Olyan rendesek voltak az oroszok, hogy még meg is vendégeltek. A falusi bírót behívták, hogy csináljon ételt, s adtak ennivalót. Az emberek szidják az oroszokat, pedig volt közöttük is roppant rendes ember. Akivel mi találkoztunk, mindegyik rendes volt. Minden az emberen múlik. A legszörnyűbb körülmények között is mindig embernek lehet maradni.

Amikor jöttünk vissza, majdnem minden nap elkaptak az oroszok, hogy dolgozzunk itt, s aztán mehetünk tovább, és állandóan feltartóztatták minket. Gondoltam, hogy ha ez így megy, mi soha nem érünk haza. Egyik este aztán mondom, hogy a legjobb volna, ha meglépnénk. Kérdik: „Hogy?” Mondom, menjünk fel a hegyek közé. S akkor éjjel elindultunk. Az útvonal: Tatár-hágó, Kopilánstető, Rahó, Máramarossziget, Havasmező, Kőrösmező, Tiszakíva. Ezeket a helyeket szerencsére ismertük, mert ezeken a városokon vagy falvakon keresztül mentünk el a munkaszolgálatkor, vagy ott dolgoztunk egy-két hónapig. Majdnem ugyanazon az útvonalon, de a hegyek között jöttünk vissza. Ott a pásztorok mindig mondták, hogy merre kell menni, hogy eljussunk ide. A román juhászok nagyon rendesek voltak, adtak sajtot, puliszkát. Mindig volt mit együnk. A visszavonuláskor a raktárakat föl kellett gyűjtani. Olyan hülyék voltak a magyar hadseregben, hogy például nem engedték meg a katonáknak, hogy széjjelszedjék az élelmiszerraktárt, hanem inkább fölgyújtatták. S mi maradtunk hátul, az utászok, akik felgyújtották. A századparancsnokunk azt mondta, hogy mindegyik menjen oda a hátizsákjával, s töltsen meg élelmiszerral, s csak azután gyűjtöttük fel a raktárt. S nekünk az volt az útravaló, elegendő volt majdnem két hétre. Besztercénél lejtöttünk a hegyekből, mert volt ott egy orosz autó. Volt velünk három pesti fiú is, s az oroszok elvitték őket és a századparancsnokot is autóval, ott tették le, Pesten. Ezt véletlenül tudtam meg, azután. Mi pedig jöttünk tovább. Két hétig jöttünk gyalog, s Szászrégenben szálltunk le a hegyek közül, ugyanis féltünk rendesen az úton menni. De érdekes, hogy soha nem éreztem fáradtságot. Én voltam az első zsidó, aki hazajött Marosvásárhelyre.

Mivel frontterületen szolgáltam, ez azt jelentette, hogy kivételezett voltam, és azoknak a hozzátartozóit nem deportálják. A munkaszolgálatban elintéztem a századparancsnokkal, csináltunk erről egy írást, s hazaküldtem Sényi Lászlónak, a királyi kamarásnak, a jó barátomnak. Mindezek ellenére deportálták anyámat s a kishúgomat s az egész családot. Huszonöten pusztultak el a közvetlen rokonságból. Anyám 54 éves volt. Összeszedték, elvitték a téglagyárba a zsidókat, és onnan deportálták.

A deportációban a feleségem családjából mindenki elpusztult, csak a testvére maradt meg. Véletlenül menekült meg, munkaszolgálatban volt. A feleségem (akkor nem volt még a feleségem, csak udvaroltam neki) Auschwitzban volt, aztán nem tudom, melyik városba került, ahol egy repülőgépgyárban dolgozott a húgommal együtt. Amikor már a németek látták, hogy baj van, az oroszok közel voltak, akkor már menekültek vissza Németországba, és őket, a deportált

munkásokat is hajtották vissza. Egy német földbirtokosnak a birtokán maradtak, és dolgoztak vagy tizenötön, ahányan voltak. A földbirtokosnak nagyon jól jött, hogy van tizenöt ingyen munkása, de félt, s el akarta küldeni őket, mert följelentették. A felesége kezdett sírni, hogy ne, mert a fia is fogságban volt Oroszországban. Vallásos asszony volt, azt mondta, hogy „Ha ezeket elkergeted, akkor az én fiamat is megöli az Isten”. Ottmaradtak, s megjöttek az amerikaiak s aztán az oroszok. Így aztán hazajöttek azok a deportáltak, akik a birtokon dolgoztak, a feleségem is. De ezekről nemigen mesélt a feleségem, és nem is nagyon kérdeztem. De a diákjainak mindig mesélt. Ők kérték, hogy meséljen, mert nekik fogalmuk sem volt arról, hogy mi történt abban az időben a zsidókkal.

A második világháború után Marosvásárhelyen olyan volt a közhangulat, mint a háború előtt, csak zsidó nem volt. Nagyon kevés zsidó került haza a deportálásból. Marosvásárhelyen a lakosság tizenkét százalékáa zsidó volt, 8500-at deportáltak, ebből visszajött ezerszemennyi. Ennek nagy része elment Izraelbe, s nagyon kevesen maradtak. 1944 novemberében értem haza. Amikor hazajöttem, nem volt itthon senki, s így itt hagytam Marosvásárhelyt, s már decemberben utaztam Bukarestbe, és ott éltem addig, amíg a feleségem meg nem jött a deportációból. Amikor ő hazajött 1945-ben, én is azonnal eljöttem Bukarestből. Amikor munkaszolgálatos voltam, a feleségemmel állandóan leveleztünk, sablon leveleket lehetett írni, azt, hogy „jól vagyok”. Azok a zsidók, de a keresztények is, akik a hadizónában voltak szolgálatban, köthettek „távházasságot”. A századparancsnokom elintézte, és az ezredes is, hogy kapjam meg a szükséges papírokat. Haza is küldtem, de itt, Marosvásárhelyen nem csinálták meg róla a hivatalos iratokat. Az öreg Sényi László azt írta, hogy a polgármesteri hivatalnál azt mondták, már nem jogi személyek az érintettek [vagyis Izsák Márton meg a felesége], és nem érvényes a házasság. Mikor hazajöttem Marosvásárhelyre, találkoztunk, s azonnal felmentünk a városházára Sényivel és Antalfyval, s hitelesítettük a papírokat a házasságra vonatkozóan. De már akkor nem is volt érdekes [fontos]. A feleségem nem volt egy olyan típus, aki ragaszkodik az ilyenszerű törvényekhez.

Csak állami esküvőnk volt, mivel a feleségem sem volt vallásos. Neki sem maradt meg semmije. Én hoztam az első pár méter szövetet, hogy csináltasson egy kosztümöt magának. Mindig nagyon elegáns volt, már ifjúkorában is, szerette a szép ruhákat. Ő akkor beiratkozott az egyetemre, a kolozsvári filológiára. Távhallgató volt, és elvégezte az egyetemet, angol-francia-orosz szakot. Azért ment angol-franciára, mert akkor ő már tudott angolul és franciául, nagyon jó nyelvérzéke volt. Nagyon kulturált lány volt, az első tanulók között volt mindig. Tipikus intellektuel típusú, csak az irodalom, művészet stb. érdekelte. Nem volt könnyű az élet, de akkor olyan fiatalon nem számított. Én közben itthon is voltam, Marosvásárhelyen és Bukarestben is, ott is dolgoztam, ha volt valami megbízás. A feleségem tanított egy darabig a Református Kollégiumban, azután vagy tíz évig az orvosi egyetemen s azután ugyancsak körülbelül tíz-tizenöt évig a színészeti főiskolán [Marosvásárhelyi Színművészeti Főiskola]. Onnan ment nyugdíjba. Angol-francia-orosz szakos tanár volt, de a legtöbbet oroszot tanított. Mi végig nagyon jól éltünk. Szerencsés voltam, olyan élettársam volt, aki mindig segítségemre volt, megértettük egymást, és soha nem veszekedtünk. Ő végezte az ő dolgát, én az enyémet, de közöttünk soha nem volt konfliktus.

A marosvásárhelyi művészeti iskola megalapítása tulajdonképpen az én ötletem volt. Bukarestben a Művészeti Minisztériumban elhatározták, hogy alapítanak öt vagy hat művészeti középiskolát az országban. Nekem már kapcsolatom volt a Művészeti Minisztériummal, tőlük kaptam előzőleg a nagyobb megbízásokat, több embert ismertem onnan. Bukarestből csináltak egy bizottságot,

ennek az volt a célja, hogy készítsen el egy analitikus programot a művészeti középiskoláknak és főiskoláknak. Művészeti középiskolák itt, Romániában nem voltak, és ilyen Európa nagyon kevés országában volt. Marosvásárhelyről ketten voltunk tagjai a bizottságnak, Antalffy (ő volt városunk egyik leghíresebb embere, tizenhat idegen nyelvet beszélt, orientalista volt) meg én. Ő a művészettörténeti részen, én a szobrászaton. A bizottságban még Temesvárról és Kolozsvárról volt egy-egy, a többiek mind Bukarestből és Iaşiból voltak, mind szakemberek. Ott ültünk Bukarestben két hétig, és csináltuk a programot. Mindegyikünk összeszedett külföldről anyagot, amit tudott. Én Magyarországról szedtem össze anyagot, volt, aki Párizsból, volt, akinek Berlinből volt anyaga. Ezeknek az anyagoknak az alapján állítottuk össze a művészeti iskolák programját. Ezután a minisztérium elfogadta a tervet, és kinevezték az öt művészeti iskolának az igazgatóját, ismert művész volt mindegyik. Bizonyítéka annak, hogy a tervet jól csináltuk meg, az, hogy még ma is azt a tervet használják, és Marosvásárhely az egyik legjobb művészeti középiskola az országban. Bukarest és Marosvásárhely volt a legjobb. Abban az időben direkt a minisztériumhoz tartoztunk.

1949-ben indult be a Művészeti Iskola, én voltam az első igazgató, nekem kellett megszervezni az iskolát. Kezdetben nem volt még egy irodahelyiségem sem, Bordy András, a festő adta ide az irodáját. Ő a vásárhelyi múzeumnak volt az igazgatója. Nem voltam én igazgató soha, nem akartam elfogadni a megbízást, de mondtam, „Na jó, egy évig csinálom”. Aztán egy évből lett 25 év. Megszerettem a gyerekeket s a tanítást is. Nagyon jó tanári karom volt. Általában baloldaliak voltak az emberek, a tanári kar is. Bihari Anna volt zsidó egyedül, más nem. Ő hegedűs volt, még él Kanadában, Torontóban. Egy csomó jó dolgot indítottunk be. Tulajdonképpen mi indítottuk be az országban a tehetségkutatást. Ez volt az egyetlen magyar középiskola az országban. Pár év múlva lett román szekció is, de soha nem volt semmi probléma a tanárok vagy a magyar és a román gyerekek között. A világháború után nemigen volt már zsidó gyerek. (A zsidó gyerekeknek majdnem száz százalékát megölték Auschwitzban.) Nagyon jó iskola volt, a bukaresti és a marosvásárhelyi iskola volt a legjobb az országban. Akkor csak hat ilyen iskola volt, most már van vagy harminc. Miután az iskolák megalakultak, Marosvásárhely legjobb művészeit, tanárait próbáltuk az iskolába beszervezni. Különböző iskoláktól, a katolikus gimnáziumból, a református kollégiumból átjöttek művészek, s voltak olyanok, akik azelőtt nem is tanítottak. Rengeteg tanár volt a zene szakon, a balett szakon – ami csak vagy két évig működött – s a képzőművészeti szakon és az elméleti részen. Mindegyiknél volt egy aligazgató, akik szakemberek voltak. A tanárok minden évben kimentek tehetségkutatásra falvakba, s ahova nem értünk el, onnan is küldtek be nekünk rajzokat. Így ki tudtuk válogatni mindig a legjobb gyerekeket. Alaposan meg voltak választva, hogy kiket veszünk fel az iskolába. Meg volt szabva, hogy csak bizonyos százaléka lehetett intellektuelektől, nagy része munkás kellett legyen, de nem volt ez sohasem probléma, mert Kemény Jánosnak is felvettem a fiát, és annyi papgyerek volt! Ez a százalék mindig az igazgatótól s a tanároktól függött. És mi szerveztük meg először a nyári táborokat tájképfestéshez. Antalffy tanár ideadta a villáját Ratosnyán, és kimentünk vagy húsz gyerekekkel s tanárral, ott dolgoztak két hétig.

Kezdetben azt hittük, hogy egy egységes kommunizmus lesz az egész világon, az egész Európában, de hát nem az lett, amit mi elképzeltünk. A magyar intellektueleknek nagy része ha nem is kommunista, de baloldali, szocialista volt. Szimpatizáltunk velük. Számomra és a többi barátom számára kezdetben az ideológia valami nagyon szép volt. Azt hittük, hogy a marxizmus meg fog maradni, később kiderült, hogy csak megvalósítani nem tudják, nem embernek való. Az

egyik ismerősöm azt mondta: „Fiam, neked a pártban a helyed.” Beírtak a pártba probléma nélkül. Az első szakszervezeti elnökünk például Kemény János báró volt. Ő baloldali volt, nekem jó barátom. Egy szakszervezetben voltunk, és később egy pártszervezetben. Őt aztán kizárták, de elintéztem a párttitkárral, hogy betették egy rendes munkahelyre, az írószövetség irodájába. Kemény János barátom volt, ő adott a legtöbbet a magyar kultúrának, főleg anyagi segítséget. Kezdetben Tompával együtt a marosvásárhelyi színházat szervezték. Aztán engem jelentett föl egy volt kollégám, hogy támogatom az arisztokráciát. Megmutatta nekem a párttitkár a feljelentést. Ha nem lettem volna jó viszonyban vele, kifúrtak volna az iskolából. Mondtam, hogy nem igaz, ami a feljelentésben áll. Azt mondja: „Te biztos vagy benne?” „Igen.” Eleresztettek. Akadt más hasonló esetem, csak nekem mindig szerencsém volt, mert mindig be tudtam bizonyítani az ellenkezőjét.

Az 1950-es években kapok egy levelet, Izraelből írtak nekem a volt munkaszolgálatos társak, hogy „Meghívunk, gyere el Izraelbe, mert Kőrösit is meghívtuk”. Kőrösi, a volt századparancsnok el is ment a feleségével, ott voltak egy-két hónapig, s olyan boldog volt, hogy elmehetett a szent helyekre. Én nem mertem elmenni, mert félttem, hogy akkor kirúgnak mindenhol, főképpen az iskolából, az igazgatói állásból. Akkor nagyon üdözték a cionistákat. Engem a cionizmus nem érdekelt különösebben, nekem fontosabb volt az iskola. Egyetértek a cionizmussal, mert úgy látszik, olyan világot élünk, hogy szüksége van minden nemzetnek egy saját országra. A kommunista időben a cionizmusról úgy beszéltek, mint a kommunizmus ellenségéről. Általában a román időben, közvetlenül a második világháború után, a kommunisták mind magyarok voltak. Miért voltak ők? Mert mindig az elnyomottak lettek kommunisták: a magyarok és a zsidók. A cionizmus azt jelentette a kommunizmusnak, hogy elveszít egy csomó embert, akik elmennek. De azért elmentek, ha nem is engedték meg. Dacára annak, hogy sokan elmentek, én nem akartam elmenni, pedig ígértek nekem Izraelben nagyon jó állást.

Az akkori stílus, a szocialista realizmus nem maradhatott meg mostanáig, mert a munkák nagy része nem felelt meg a művészi ábrázolásnak. Nagyon kellett tudni a mesterséget, ugyanis realista munkákat kellett csinálni. Nem a művésziesség, hanem az életszerűség volt a fontos. Az első kiállításomon egy csomó realista munka volt, nagy része gipsz volt és fa: a „Székely táncosok” volt az egyik, a másik a „Gereblyés nő”. Vásároltak tőlem elég szépen. Nem volt román-magyar nemzetiségi konfliktus. Például megmintáztam a „Székely táncosok”-at, megvásárolta tőlem a bukaresti minisztérium, és elküldték kiállításra, a román pavilonba, a velencei világkiállításra [Valószínűleg valamelyik velencei képzőművészeti biennáléről van szó az 1970–1980-as években. – A szerk.]. Oda kevés munkát küldtek el, Marosvásárhelyről csak tőlem, s az is éppen egy magyar témájú munka volt. Általában realista módon mintáztam meg, mondjuk, egy leánykát az iskolából, aki furulya szakon volt, így készült el a „Furulyás lány”. Ha nekem azt mondták, hogy mintázzak meg egy munkást, elmentem az egyik üzembe, s azt a munkást úgy, ahogy dolgozik, én megmintáztam. Csináltam magamnak vázlatokat, s realista módon megmintáztam. Vagy elküldtek Prágába, hogy mintázzam meg Prága legjobb munkását; vagy megmintáztam egy munkásasszonyt. A tematika a munkássághoz kapcsolódott. Kezdetben az ember még hitt is az eszmében, aztán rájött, hogy nem megy. De elég sokáig, vagy tíz-tizenöt évig csináltuk ezt a szocialista realista stílust.

Közben a realista művek mellett az ember mindig mintázott magának úgy, ahogy ő képzelte, függetlenül attól, hogy milyen stílus volt megadva. Már a szocialista realizmus idején is próbálkoztam sok mindennel, és mindig vigyáztam a művészi igényességre. A „Deportáltak

emlékművé"-t abban az időben csináltam. A pontos címe akkor az volt, hogy „Ororile fascismului” [A fasizmus áldozatai], most a „Holokauszt-emlékmű”. A „Holokauszt-emlékmű”-ben azt a csoportot mintáztam meg szimbolikusan, amelyiket a gázba vitték: anyákat a gyerekeikkel s az öregeket. [A szobor egy férfit, egy nőt, egy öregasszonyt, egy kisgyereket és egy pólyást ábrázol.] Egy gyerek, aki az anyja szoknyájába kapaszkodik: szegény édesanyámat is – 54 éves volt – az unokahúggal mindjárt a gázba vitték. De ezt szobrászi formába kellett önteni, és ezt mindenki másképp csinálja. Az ember mindig használhat modellt, de nem másolja azt, hanem mindig elképzeli, hogy hogyan akarja ábrázolni a mondanivalóját. Ez egy pályázat volt 1948-ban, vagy négyen-öten vettünk részt, s én nyertem meg, csak közben elúszott a pénz, hogy bronzba öntsék, mert jött a pénzbevéltás. [A román minisztérium és a marosvásárhelyi zsidó hitközség segítségével sikerült előteremteni a gipszszobor bronzba öntésének a költségeit. – A szerk.] Ausch Sanyi (a hitközség titkára) a világ minden részére fényképeket küldött, s onnan küldtek pénzeket a költségek fedezésére. A Malom utca előtt, a volt Kossuth Lajos utcában [most Calarasilor utca], ott van egy kis park, a Petőfi-szobor mögött, oda tennék, úgy határoztak. [2003 májusában megtörtént a szoboravatás Marosvásárhelyen.]

Kétféle realizmus van: az egyiknél, a „Deportáltak emlékművé”-nél például realista módon vannak ábrázolva a figurák, de szobrászi módon kell megoldani, mert másképpen mintáz meg egy szobrot az ember, ha kőbe faragja azután, vagy másképpen, ha bronzba. A másik példa: van még két kisebb méretű „Deportáltak szobra”, a ruhafoszlányokkal és az árnyékkal. Az előbbiben csak a rongyokat ábrázolom, nem az embert, de végső fokon ez is realizmus, csak másfajta. Auschwitzban voltam egyszer megnézni, hogy hogy néz ki. Ott láttam fölraggatva ilyen ruhákat, s akkor gondoltam arra, hogy megmintázom ezeket. Ábrázolom, ha nem is naturalisztikus módon, ahogy ott van, ahogy az emberek eltűntek, de a ruhák megmaradtak. Ennyi maradt belőlük. Az árnyékok megjelenítő mű is ugyanaz, csak az árnyékokat ábrázolom, mivel csak az árnyék maradt meg az élőlől.

Abban az időben nagyon rendesen finanszírozták a művészetet. A különböző megyéknek voltak központjai, például Marosvásárhelyhez tartozott Maros és Hargita megye. Csak az lehetett a művészeti szövetségnek a tagja, aki a képeivel, szobraival bizonyította, hogy megfelelő. Részt kellett venni három megyei kiállításon, ugyanennyi országos kiállításon, s akkor lehetett csak tag. Én nagyon sok kiállításon részt vettem: Velencétől kezdve Egyiptomig, Izraelben, Prágában, majdnem minden európai országban. Minden évben egyszer országos kiállításon zsűritag voltam, innen Marosvásárhelyről általában Bordy András festőművésszel és Barabás Istvánnal. Már egyik sem él. A minisztérium fedezte a költségeket: a katalógust, még a szállítást is. Vagy harminc évig én voltam a Fondul Plastic [Képzőművészeti Szövetség] elnöke, mi rendeztük a pénzeket.

A Bolyaiak szobrára pályázatot írt ki a város vezetősége 1955-ben vagy 1956-ban, és én nyertem meg. Csorvássy István segített nekem, már gyerekkorom óta ismerem, együtt tanultunk faragni. Ilyen nagy szobroknál általában mindig segítség kell, csak ezt nem írják általában oda, csak annak a nevét, aki csinálta. Rengeteg munka volt vele. Az ember ilyenkor elolvas mindent a két Bolyairól. [Bolyai Farkas (1775–1856), matematikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja (1832). Fia, Bolyai János (1802–1860) matematikus a nemeuklideszi geometria megalapozója. – A szerk.] Mind a két Bolyainak ismertem az életét, tudtam, milyen emberek voltak. Az öreg Bolyait mint apát leültettem, a fiatal pedig állva csináltam. A szobrot meg kell komponálni. Így láttam jónak, ebben a pozícióban, ez tetszett a legjobban. Volt Bukarestben egy nagyon jó nevű magyar zsidó festő,

Szőnyi Pista, és jóban volt a miniszterrel. [Szőnyi István (1913–1967): Bánlakon született, a temesvári Szépművészeti Főiskolán, majd Párizsban tanul, Bukarestben halt meg. – A szerk.] Egyszer felhívott a miniszter (Beizincescu) 1956-ban, s azt mondja: „Ne csinálj ilyen modern dolgokat.” Az 1980-as években már nagyobb szabadságuk volt a művészeknek, mint kezdetben, a kommunista időszak kezdetén, amikor nagyon szigorúak voltak a modernizmussal szemben. Később aztán már engedtek. Ez a „Bolyaiak szobra” akkor szörnyű modern volt. [1957 szeptembere óta a marosvásárhelyi Bolyaiak terén található, a Bolyai Farkas Líceum előtt. – A szerk.] Most már országszerte ismert emlékmű, az időt kibírta. Jó érzés az, ha elmegy az ember a szobra előtt – s minden nap arra járok –, és azt látja, hogy jó munka. Megszoktam, hogy a város szimbólumává vált.

Egyetlen katonaszobrot csináltam, „Az ismeretlen katoná”-t. [Marosvásárhely főterén található ez a szobor, a mai Rózsák terén. – A szerk.] Nekem az nagyon sokat jelentett: nekem a román katona jelentette az életet. Amikor Románia átállt az oroszokhoz a második világháborúkor, arról volt szó, hogy minket át kell adjanak a munkásszázadnak vagy a magyar hadirendőrségnek vagy a hitleristáknak. Akkor én boldog voltam, hogy a románok átálltak a szövetséges csapatokhoz, mert tudtam, hogy így már a vége felé állunk a háborúnak. Ha a románok nem állnak át, s még egy fél évig harcolnak, akkor én már nem élek. Ezért én a román katona szobrát teljes szívvel mintáztam. Nekem ez sokat jelentett, az életet jelentette, nem csak nekem, még nagyon sok embernek. A leleplezésnél a tábornok, Bukarestből a hadügyminiszter gratulált a szoborhoz. Mondom: „Tudja, miért mintáztam így, felemelt karral? Én nem akartam egy masírozó katonát csinálni, számomra ez a katona az életet jelentette.” Elmeséltem neki, hogy miért. Erre megölelt és megcsókolt. Én egész más szempontból láttam a román katonát.

A másik önálló kiállításom tíz évvel később volt, 1980-ban, Bukarestben. Az amerikai kultúrattasának nagyon tetszett a kiállítás. „A deportáltak emlékműve”, a Bolyaiak szobra, Bartók, Bălcescu [Nicolae Bălcescu (1819–1852): történész, író, 1848-ban a havasalföldi forradalom egyik vezetője – A szerk.], Salamon Ernő, Eminescu szobor és az „Az ismeretlen katona” volt ott kiállítva.

Volt itt Marosvásárhelyen egy nemzetközi bizottság – angolok, franciák –, s a feleségem tudta minkét nyelvet. Ő volt a fordítójuk. Hívták Amerikába, rendeztek aztán neki egy ösztöndíjat, de én nem kaptam meg, mert nem tudtam angolul, illetve csak nagyon keveset. De én nem is akartam kimenni. Megbeszéltük a feleségemmel, s ő három hónapig ott volt. Nem tanult, hanem múzeumokat látogatott, volt mit nézni. Egy nagynénjénél lakott New Yorkban. Ő bátor és nagyon élelmes asszony volt, mindent akart látni.

Ezt a lakást, ahol most is lakom, a feleségem vette ki bérbe. Adott egy összeget a házigazdáknak, Bakócziéknak, mivel szükségük volt a pénzre, mert a két fiukat taníttatták, s nem volt pénzük. A két szobát kiadták, s a konyhát közösen használtuk, de rendes emberek voltak, soha nem volt semmi nézeteltérés. Mindig volt egy házvezetőnőnk, az rendezte a háztartást. Elég gyorsan meghalt a házigazdaasszony. Mikor meghalt a férj is, az egyik fiuk, Karcsi, idejön hozzám, és azt mondja: „Vedd meg a házat, mert édesanyámnak ez volt az utolsó kívánsága, hogy csak Lulunak adjuk el a házat.” [Lulu Izsák Márton feleségének a beceneve.] Megegyeztünk, hogy bár mivel éppen nem volt pénzem, részletre fogom kifizetni a ház árát. Szerencsém volt, hogy Bukarestben volt azután egy kiállításom, 1970-ben. A miniszternek nagyon tetszett a kiállítás. Másnap megjelent a polgármester is – a szakszervezetnek, pártnak s ezerféle szervezetnek mind volt pénzük –, s

vettek 140 000 vagy 150 000 lejre a kiállított munkákból. Nem is mertem megmondani a kollégáimnak, hogy ennyit vásároltak tőlem, mert tőlük vettek maximum 30 000 lejre. Hazajöttem, s kifizettem a házat.

1946-ban vagy 1947-ben Koller, egy zsidó ember volt a Közüzemnek az igazgatója. Amikor aszfaltozták és javították a város utcáit, mondom neki, hogy nem lehetne előbbre hozni az aszfaltozást, mert az utcáról a motorbiciklimet nem tudom bevinni az udvarra, olyan sár van. Mondtam, hogy adok a Közüzemnek, a munkásklubnak egy szobrot ajándékba, akkor igazolva van, hogy miért tették előbbre az aszfaltot. Odaadtam a szobrot, s így csinálták meg az aszfaltot az utcában.

[Izsák Mártonnak saját műterme is van az Artei utcában, egy tágas emeletes ház, zölddel körülvéve.] A műterem helyén valamikor teniszpálya volt. A saroktól [a mostani McDonald's-tól] egészen föl, ahol a műterem van s még a mellettem lévő ház földterülete is egy Kohn Márton nevű zsidó borkereskedőé volt. Nem ismertem, egy egyszerű mészárossegédből lett gazdag ember. Lent volt egy borüzlet, s az emeleten laktak ők. A felesége nagy dáma volt. Jött a háború, a deportálás, nem tudom, hogy valaki visszajött-e Kohnék közül, de nem jelentkezett senki sem. Állítólag a fia életben maradt, de kinn él Amerikában. Én nem ismertem egyiket sem, csak az asszonyt, mert nagy dáma volt, s abban az időben sétáltak az úrinők a főtéren. A háború után államosítottak mindent. Volt egy barátom a néptanácsból, ő volt az elnök. Kérem tőle, hogy nincs-e egy műterme, s azt mondja, hogy „Odaadjuk neked ezt a helyet” – az államosított teniszpálya területét. Akkor úgy rendelkeztek a helyekkel, ahogy akartak. Nekem adták azt a területet. Itt egy nagy kert volt, amikor ideköltöztem, csak a sarokház volt lent. Mások is a telkeket ingyen kapták meg, és építettek maguknak házat. [Azóta az egész utca be van építve.] Pár év alatt nekem is volt műtermem, három év alatt fölépítettük. Van egy fakamra az udvaron, a Bolyaiak szobrát még ott kezdtem el.

Ha egy kiállításunk volt a kommunizmus ideje alatt, a pártnak, a szakszervezetnek, a városnak, a polgármesteri hivatalnak, kultúrosztálynak s a Művészek Szövetségének kötelező volt vásárolni. Nekik volt pénzük külön erre a célra. Majdnem minden évben vett tőlem a minisztérium is s a bukaresti múzeum is egy-egy szobrot. Most semmi pénze nincs a minisztériumnak. Az utóbbi tíz évben nem állítottam ki Bukarestben. Azelőtt minden évben kiállítottam ott is, külföldön is. A kiállításokon semmit nem vesznek, és nincs megszervezve úgy, ahogy régebben volt. Nem is lehet összehasonlítani a jelenlegi helyzetet az akkori helyzettel. Voltak hibák akkor is, persze. De manapság egy művész csak a saját pénzéből finanszírozza a kiállításait. Én eleget dolgoztam egész életemben, nagyon aktív voltam diákkorom óta, részt vettem a kiállításokon. Egész életemben megbecsültek, jól éreztem magam itt. Nekem is ugyanúgy alakult az életem, mint a többi polgár élete: sokat dolgoztam egész életemben, és szerettem azt, amit csináltam. A feleségem szintén nagyon sokat dolgozott, gyerek sajnos nem volt.

Nekem nem fáj az, hogy idejöttek a kommunisták. A helyzet az volt, hogy én nagyon jóban voltam a város s a párt vezetőségével, a vezetőség kilencven százaléka magyar volt. Csak azután néhány évtizeddel később lett a változás, de már pontosan nem tudnám megmondani, hogy hogy. Én szerencsés voltam mint művész is, mert állandóan megbízásaim voltak, vagy pályázatokat nyertem meg. Tehát nekem semmiféle anyagi nehézségem nem volt. A minisztériumban jó kapcsolatom volt. De akik Bukarestben voltak magyar művészek, ők is jóban voltak a románokkal. A

magyarellenes közhangulatot én nem éreztem. Mindig volt egy adag nacionalizmus mind a két – a magyar és a román – oldalról egyaránt. Az egyik román barátom, Oprea Viorel, aki félig tulajdonképpen magyar volt, egyszer mondta nekem Bukarestben: „Mai, Izsák! De ce dracu nu vii la București? Sa fii si ungur si evreu e prea mult” [Te, Izsák! Miért a fenéért nem jössz Bukarestbe? Hogy magyar is légy és zsidó is, az már túl sok]. Mert ha Bukarestben lettem volna, akkor román zsidó vagyok, s az közelebb állt volna hozzájuk.

1989 [lásd: 1989-es romániai forradalom] után nem kapcsolódtam be a hitközség életébe semmilyen formában. Jó viszonyban vagyok a hitközség vezetőivel, Ausch Sanyival és Sauberral, a hitközség elnökével is. Mind szegény öreg zsidók [a hitközség tagjai]. Akiknek nincs meg a megfelelő jövedelme, kapnak élelmiszer-csomagokat, ez egy nagyon rendes dolog.

Én azokhoz a polgárokhoz tartozom, akik európainak tartják magukat. Az európai emberek általában nem sokban különböznek egymástól. Véletlenül az egyik zsidó, a másik magyar, a harmadik román. Ha néhány száz évre visszamegyünk, nem tudjuk megállapítani pontosan az eredetet, úgyhogy egy véletlen, hogy ki milyen származású. Én mindig nevetek, mikor jön az egyik, hogy büszke arra, hogy magyar.